

УДК 94 (477)

К. І. Левчук,
 д. і. н., професор, завідувач кафедри історії України та філософії,
 Вінницький національний аграрний університет
 ORCID ID: 0000-0003-0459-622X

DOI: 10.32702/2306-6792.2021.20.3

РОЗВИТОК ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ВІННИЧЧИНИ В ПЕРШІ РОКИ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ (90-І РОКИ ХХ СТ.)

K. Levchuk,
 Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History
 of Ukraine and Philosophy, Vinnytsia National Agrarian University

DEVELOPMENT OF VINNYTSIA REGION FARMS IN THE FIRST YEARS OF LAND REFORM (THE 90S OF THE XX CENTURY)

Проаналізовано публікації з питань розвитку фермерських господарств впродовж 90-х років ХХ ст. Зроблено висновок, що поза межами наукових пошуків залишилися регіональні аспекти розвитку фермерських господарств за умов економічної кризи 90-х років ХХ ст.; ставлення місцевих органів самоврядування та керівників сільгосп підприємств до земельної реформи; участь державних структур у розвитку нових форм господарювання на селі.

До наукового обігу вперше введено низку документів та матеріалів з питань земельної реформи, які зберігаються у державному архіві Вінницької області.

Відзначено, що серед проблем, які стояли на заваді поступального розвитку фермерського руху, були обмежені можливості державної фінансової підтримки і кредитного забезпечення новостворених фермерських господарств, внаслідок чого вони залишалися дрібногосподарними з низькою інтенсивністю виробництва, а значна кількість господарств взагалі припинила свою діяльність.

Доведено, що не менш важливим чинником, який стримував розвиток фермерства, була протидія керівників сільськогосподарських підприємств, які штучно обмежували площі земель в користуванні фермерів. Однак, з початку 2000 років, під лозунгами реорганізації колективних господарств, деякі з керівників самі стають фермерами, маючи для господарювання значно кращі стартові умови.

Publications on the development of farms during the 90s of the twentieth century are analyzed.

It is concluded that the regional aspects of the development of farms under the economic crisis of the 90s of the twentieth century remained outside the scope of scientific research; attitude of local self-government bodies and heads of agricultural enterprises to land reform; participation of state structures in the development of new forms of management in rural areas.

For the first time, a number of documents and materials on land reform were introduced into scientific circulation, which are stored in the state archives of Vinnytsia region.

It was found that the establishment of farms was very difficult and did not live up to expectations for the rapid development of a new category of agricultural producers.

It was noted that among the problems that hindered the progressive development of the farmers' movement were limited opportunities for state financial support and credit support for newly established farms. As a result, they remained small-scale with low production intensity, and a significant number of farms stopped operating altogether.

It has been proved that no less important factor hindering the development of farming was the opposition of the heads of agricultural enterprises, who artificially limited the area of land used by farmers. However, since the early 2000s, under the slogans of reorganization of collective farms, some of the leaders themselves become farmers, having much better starting conditions for farming.

It is noted that the Decree of the President of Ukraine of December 3, 1999 №1529 "On urgent measures to reform the agricultural sector of the economy" had a significant impact on the acceleration of land reform, which was reorganized on the basis of private ownership of land and property of all collective agricultural enterprises in new economic formations of the market type.

This allowed the peasants to offer their shares for rent to successful farms. Some specialists and managers of collective enterprises, assessing the benefits of farming as a private farm, became the founders of farms, which increased their number.

Ключові слова: земельна реформа, фермерське господарство, землі запасу, державна підтримка, 90-і роки ХХ ст., асоціація фермерів.

Key words: land reform, farming, reserve lands, state support, 90s of the XX century, farmers' association.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Реформування аграрного сектору економіки України розпочалося ще до проголошення незалежності та призвело до поступової

трансформації одержавленої колгоспно-радгоспної системи у відкриту ринкову економіку. Серед різних організаційно-правових форм господарювання, які створилися та функціону-

ють в аграрному секторі України особливе місце займають фермерські господарства.

У 2019 році Вінницька область була першою за рівнем виробництва сільськогосподарської продукції в державі. В аграрному секторі функціонувало 2768 підприємств, з них 1708 фермерських господарств [1, с. 1].

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Організаційні, економічні та правові проблеми створення та функціонування фермерських господарств у процесах ринкових перетворень знайшли своє відображення у працях економістів-аграріїв. Так, у статті С. Амонса визначено основні проблеми у функціонуванні фермерських господарств як однієї з форм господарювання аграрного сектора економіки України, а саме: недосконалість державної підтримки, недостатність земельних наділів для ведення ефективного господарювання, відсутність механізму довгострокового кредитування [2]. С. Грошев акцентував значну увагу на економічних аспектах розвитку фермерського руху впродовж 2000—2017 років, коли показники діяльності фермерських господарств стали економічно та статистично значними [3].

Т. Мельничук успішно застосувала історико-статистичні методи для аналізу суперечливих процесів формування та діяльності фермерських господарств України за період 1990—2010 років [4]. Тоді як М. Заячук, намагаючись використати економіко-географічні методи для вивчення процесу становлення фермерства в Україні, послуговувався загальноновживаними джерелами що принизило цінність його дослідження [5]. Однак, поза межами наукових пошуків залишилися регіональні аспекти становлення фермерських господарств за умов економічної кризи 90-х років ХХ ст.; ставлення місцевих органів самоврядування та керівників сільгоспідприємств до земельної реформи; участь державних структур у розвитку нових форм господарювання на селі.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є вивчення процесу розвитку та діяльності фермерських господарств Вінниччини впродовж перших років земельної реформи в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

18 грудня 1990 року Верховна Рада УРСР ухвалила постанову "Про земельну реформу", згідно з якою з 15 березня 1991 року всі

землі Української РСР оголошені об'єктом земельної реформи. А в грудні 1991 року вже Верховна Рада України ухвалила Закон "Про селянське (фермерське) господарство". Фермерські господарства визнавалися рівноправною формою ведення сільськогосподарського виробництва нарівні з державними та колективними підприємствами та організаціями.

Однак процес виникнення та організації фермерських господарств відбувався зі значними труднощами та супротивом з боку керівників колгоспів та радгоспів, які мали значний вплив на місцевому рівні. Так, до 1 січня 1992 року державні акти на землю отримали 27 фермерів Вінниччини, а станом на 1 липня 1992 року чисельність фермерських господарств зросла до 376. За ними було закріплено 6,9 тис. га земель запасу, що складало 0,4 відсотки сільськогосподарських угідь області. З самого початку головною організуючою силою фермерського руху виступала обласна організація фермерів, яка була заснована ще взимку 1990 року. Тоді як в обласному управлінні сільського господарства проблемами фермерського руху опікався лише один працівник з чинного на той час відділу підсобних виробництв сільських господарств, виробничих підприємств та особистих господарств громадян [6, арк. 1].

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 20 грудня 1991 року "Про порядок введення в дію Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" місцеві ради народних депутатів мали до 20 січня 1992 року вирішити питання про вилучення із земель колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств та організацій не менше 7—10 відсотків сільськогосподарських угідь для утворення земельного запасу. Він мав стати основою для організації нових форм господарювання на селі: селянських (фермерських) господарств, розширення підсобних господарств підприємств, установ та організацій, колективного городництва і садівництва.

Більшість сільських (селищних) рад Вінницької області виконали вимоги чинного законодавства та перерахували до земель запасу 245 тис. га сільгоспугідь в тому числі 143 тис. га ріллі, що склало 9,5 відсотків від загальної площі сільгоспугідь. Однак понад сто сільських і селищних рад народних депутатів не виконали згаданої Постанови та утворили земельний запас в обсягах менше 7 відсотків. Основною причиною, на наш погляд, був опір керівництва колективних сільськогосподарських під-

приємств вилученню сільськогосподарських угідь до складу земель запасу.

Так, у Михайлівській сільській раді Гайсинського району голова місцевого колгоспу не дав згоди на вилучення колгоспної ріллі до земель запасу, а сільська і районна ради змирилися з цим становищем та не стали на захист Закону. У Чернівецькому районі супротив земельній реформі набув масового характеру. Із 13 сільських рад 11 утворили земельний запас в обсягах менше 7 відсотків, а всього по району було переведено до земель запасу лише 3,9 відсотків сільгоспугідь [6, арк. 2].

Але створення земель запасу не означало позитивного вирішення земельного питання для фермерів. М. Шкарбан, який у 90-х роках ХХ ст. очолював Асоціацію фермерів України, описав у своєму виступі на VI з'їзді асоціації у лютому 1996 року ситуацію, яка склалася із земельною реформою в Україні: "Державний фонд земель запасу розтриньканий — з 6 мільйонів гектарів фермерам виділено лише 800 тис., що складає лише 13 відсотків земель фонду та 2 відсотки сільськогосподарських угідь. В той час більше половини земельного запасу повернено колгоспам без договорів про його оренду, без достатньої орендної плати, яку платять фермери-орендарі" [7, с. 2].

Другою лінією оборони проти розгортання фермерського руху була якість виділених ділянок до земель запасу. Передусім до запасу відводили низькопродуктивні угіддя на річкових схилах та еродовані землі. Тоді як луки та пасовища, як правило, залишалися у землях громадського користування, а кращу ріллю було надано для збільшення площі селянських городів, присадибних ділянок та садів.

У низці районів місцеві ради тенденційно обмежували розміри земельних ділянок під фермерське господарство. Так, у Бершадському районі у 1992 році середній розмір фермерського господарства складав 10 га, в Чернівецькому — 10—12 га, Ямпільському — 13 га. У Літинському районі 8 з 11 фермерів отримали по 5 гектарів. За даними опитування фермерів Вінниччини, проведеного обласним статистичним управлінням, серед причин, які заважали реалізації Закону "Про селянське (фермерське) господарство" 52 відсотки опитаних назвали протидію з боку місцевих голів колгоспів і директорів радгоспів, 32 відсотки — супротив районної адміністрації а 16 відсотків — місцевих сільських рад. Однак головною причиною, що стримувала розвиток фермерства, більшість опитаних назвали відсутність необх-

ідної сільгосптехніки, посадкового матеріалу, добрив та засобів хімічного захисту рослин [6, арк 5—7].

Надії високопосадовців на те, що розвиток фермерства, як нової організаційно-правової форми господарювання, головною метою якої є товарне виробництво, допоможе компенсувати падіння виробництва в колективних господарствах виявилися непідкріпленими необхідною фінансовою та матеріальною підтримкою. Для становлення та розвитку фермерських господарств впродовж 1991—1992 років обласне відділення фонду підтримки селянських (фермерських) господарств виступило гарантом перед банками області на суму 251 млн крб. Завдяки цьому кожен четвертий фермер придбав трактор, кожен одинадцятий — автомобіль, а кожен п'ятдесятий — зерновий комбайн. Тоді як мінімально необхідна сума для закупівлі техніки для новостворених фермерських господарств складала понад 2 мільярди карбованців. У результаті протягом 1992 року фермери продали державі 933 тонни зерна, 4,3 тонни цукрового буряка, 170 тонн м'яса [8, арк. 5].

Попри негаразди, протягом першої половини 90-х років ХХ ст. кількість діючих господарств продовжувала збільшуватися. Поступово зростала площа сільськогосподарських угідь та кількість ріллі, виділена в користування фермерам (див. табл. 1).

У 1996 році у Вінницькій області функціонувало 846 фермерських господарств. Після чого прослідковується тенденція до стагнації а то і зменшення кількості діючих господарств. Головною причиною зменшення кількості фермерських господарств була практична відсутність державної підтримки фермерського руху. Так, у 1997 році Вінницьке відділення державного фонду підтримки селянських (фермерських) господарств могло видати кредит для усіх фермерів області в сумі, еквівалентній вартості 1,5 трактора МТЗ. Тому абсолютна більшість фермерів купувала вживану техніку за рахунок своїх заощаджень [10, арк. 7—8].

Станом на 1 грудня 1998 року машинно-тракторний парк фермерських господарств нараховував 217 автомобілів, 605 тракторів, 170 комбайнів. Таким чином лише 46,5 відсотків господарств мали трактори, 22,4 відсотки — вантажні автомобілі, 16,3 відсотки — комбайни.

На території області фермерські господарства були розміщені досить нерівномірно. Найбільше фермерських господарств у 1999 році діяло в Липовецькому (76), Крижопольському (71), Вінницькому (65) районах а найменше в

Таблиця 1. Показники розвитку фермерських господарств Вінницької області за 1992—1999 роки

Рік	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Кількість фермерських господарств	24	339	691	838	846	818	827	799
Площа с.г. угідь (тис. га)	0,6	6,7	13,6	18,0	18,4	18,2	19,1	21,2
Кількість ріллі в користуванні (тис. га)	0,6	6,4	12,7	17,1	17,4	17,2	18,1	20,1

Джерело: [9, арк. 2].

Чернівецькому (6), Іллінецькому (8) та Тростянецькому районах (10).

Фермерські господарства були роботодавцями не тільки для своїх членів господарств але і для місцевого населення. Протягом 1998 року у фермерських господарствах Вінницької області працювало 1309 членів господарств, 186 працівників за трудовою угодою. На сезонні роботи фермерськими господарствами залучалося 525 працівників [9, арк. 1—2].

За роки свого існування окремі фермерські господарства обзавелися поголів'ям худоби та птиці. На початок 1999 року в фермерських господарствах утримувалося 500 голів великої рогатої худоби (ВРХ), 1100 свиней, 100 коней. Тобто на 10 фермерських господарств приходилося 6 голів ВРХ, у т.ч. 4 корови та 14 свиней. За таких показників фермерські господарства були адекватні підсобним господарствам населення. Така матеріальна база господарств дозволяла вести господарську діяльність лише при сприятливій матеріально-технічній базі підприємств суспільного сектору, які надавали послуги як по обробці землі, так і по ремонту техніки фермерських господарств. Тому в фермерських господарствах перевага віддавалася виробництвом, які велися з мінімальним залученням коштів та трудових ресурсів і при цьому давали швидку віддачу.

Більшість фермерських господарств займалися рослинництвом. Основу рослинництва складало зернове господарство. В структурі посівної площі переважала зернова група, питома вага якої становила 70%. Технічні культури займали 17% посівних площ, з яких дві третини — посіви цукрового буряка.

У 1998 році фермерські господарства виробили 18,2 тис. т зерна, 36,8 тис. т цукрових буряків, 600 тонн овочів, 200 тонн м'яса в забійній вазі, молока — 800 тонн.

Фермерські господарства за продуктивністю поступалися перед господарствами суспільного сектору. В середньому за 1996—1998 роки урожайність зерна в фермерських господарствах була на 34,4 відсотки нижчою

ніж в колективних господарствах, соняшнику — на 15,6 відсотків, картоплі — на 25 відсотків. Проте з кожного гектара в фермерських господарствах отримували на 16 відсотків цукрових буряків більше [9, арк. 3—5].

С. Маняк, який очолював асоціацію фермерів Вінниччини на початку 2000 років, у своєму виступі на обласній конференції фермерів у січні 2001 року, зазначив, що наведені показники низької врожайності не відображають реального стану речей. На його думку, деякі фермери свідомо звітують заниженою врожайністю, побоюючись показати реальні обсяги, щоб уникнути оподаткування. Тоді як урожай цукрових буряків йде через цукрові заводи, де нічого не приховаєш [11, арк. 14].

Суттєвий вплив на прискорення земельної реформи мав Указ Президента України від 3 грудня 1999 року № 1529 "Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки", завдяки якому було зроблено реорганізацію на засадах приватної власності на землю і майно всіх колективних сільськогосподарських підприємств в нові господарські формування ринкового типу. Це дало змогу селянам запропонувати свій пай в оренду успішним фермерським господарствам. Деякі спеціалісти та керівники колективних підприємств, оцінивши переваги фермерства як господарства приватного типу, стали засновниками фермерських господарств, що призвело до збільшення їх кількості. Станом на 1 січня 2000 року в області діяли 813 фермерських господарств, тоді як на початку 2001 року функціонувало вже 974 фермерські господарства. В їх землекористуванні знаходилось 60,6 тис. га ріллі [11, арк. 13].

ВИСНОВКИ

Отже, попри наявні законодавчі акти на підтримку фермерського руху, обмежені можливості державної фінансової підтримки і кредитного забезпечення стримували матеріально-технічне оснащення фермерських господарств, внаслідок чого вони залишалися дрібнотоварними з низькою інтенсивністю виробництва, а

значна кількість господарств взагалі припинила свою діяльність.

Не менш важливим чинником, який стримував розвиток фермерства, була протидія керівників сільськогосподарських підприємств, які штучно обмежували площі земель в користуванні фермерів. Однак з початку 2000 років під лозунгами реорганізації колективних господарств, деякі з керівників самі стають фермерами, маючи для господарювання значно кращі стартові умови.

Література:

1. Стан сільського господарства Вінницької області у 2019 році. URL: <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/images/stories/Publikacii/2020/05/29.05.20sg.pdf> (Дата звернення 28.08.2021).

2. Амонс С. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору економіки. ЕКОНОМІКА.ФІНАНСИ.МЕНЕДЖМЕНТ: актуальні питання науки і практики. 2019. № 5. С. 17—28.

3. Грошев С. Сучасний етап розвитку фермерських господарств України. Український журнал прикладної економіки. 2018. Т. 3. № 3. С. 186—194.

4. Мельничук Т. Реалії розвитку фермерських господарств України на сучасному етапі. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія "Історія". 2015. № 23. С. 129—133.

5. Заячук М. Становлення фермерства в Україні: просторово-часовий аналіз. Український географічний журнал. 2014. № 4. С. 57—62.

6. Довідка про хід виконання Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" та рішень Уряду з цього питання по Вінницькій області. 1992 рік. Держархів Вінницької області. Ф. 6191. Оп. 1. Спр. 398. 14 арк.

7. Стан та перспективи розвитку фермерства в Україні. Звітна доповідь президента АФУ М. Шкарбана на VI з'їзді фермерів України. Наш Час. 1996. 9 лютого. № 6. С. 2.

8. Документи з питань розвитку фермерства та підсобного виробництва у сільському господарстві області за 1993 рік. Держархів Вінницької області. Ф. 6191. Оп.1. Спр. 423. 17 арк.

9. Динаміка розвитку фермерських господарств області за 1992—1998 роки. Держархів Вінницької області. Ф. 6191. Оп. 1. Спр. 624. 6 арк.

10. Довідка про стан розвитку фермерства в області за 1996—1998 роки. Держархів Вінницької області. Ф. 6191. Оп. 1. Спр. 504. 17 арк.

11. Документи про виконання обласної програми підтримки малого підприємництва у аг-

рарному секторі економіки за 1999—2000 роки. Довідки, пропозиції, виступи. Держархів Вінницької області. Ф. 6191. Оп. 1. Спр. 629. 16 арк.

References:

1. The official site of Vinnytsia Regional State Administration. (2020), "The state of agriculture in Vinnytsia region in 2019", available at: <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/images/stories/Publikacii/2020/05/29.05.20sg.pdf> (Accessed 28 Aug 2021).

2. Amons, S. (2019), "Farms and their role in the development of the agricultural sector of the economy", ЕКОНОМІКА.ФІНАНСИ.МЕНЕДЖМЕНТ: aktualni pytannya nauky i praktyky, vol. 5, pp. 17—28.

3. Groshev, S. (2018), "The current stage of development of farms in Ukraine". Ukrayinskyi zhurnal prykladnoyi ekonomiky, vol. 3, pp 186—194.

4. Melnychuk, T. (2015), "Realities of development of farms of Ukraine at the present stage", Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya "Istoriya", vol. 23, pp.129—133.

5. Zayachuk, M. (2014), "Formation of farming in Ukraine: spatio-temporal analysis", Ukrayinskyi heohrafichnyy zhurnal, vol. 4, pp. 57—62.

6. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti (1992), "Information on the implementation of the Law of Ukraine "On Peasant (Farming) Economy" and Government decisions on this issue in Vinnytsia region", F. 6191, Op. 1, Spr. 398, 14 ark.

7. Nash Chas (1996), "Status and prospects of farming development in Ukraine. Report of the AFU President M. Shkarban at the VI Congress of Farmers of Ukraine", vol. 6, p. 2.

8. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti (2021), "Documents on the development of farming and ancillary production in agriculture of the region for 1993", F. 6191, Op. 1, Spr. 423, 17 ark.

9. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti (2021), "Dynamics of development of farms of the region for 1992—1998", F. 6191, Op.1, Spr. 624, 6 ark.

10. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti (2021), "Information on the state of development of farming in the region for 1996—1998", F. 6191, Op. 1, Spr. 504, 17 ark.

11. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti (2021), "Documents on the implementation of the regional program to support small business in the agricultural sector of the economy for 1999—2000. References, suggestions, speeches", F. 6191, Op. 1, Spr. 629, 16 ark.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2021 р.